

Prispevek k zgodovini sociološke misli na Slovenskem

Etbin Kristan (1867 - 1953)

LUDVIK ČARNI

POVZETEK

Etbin Kristan (1867 - 1953) je bil politik, kulturni delavec, urednik, publicist doma in v ZDA. Bil je osrednja osebnost socialističnega gibanja na Slovenskem pred prvo svetovno vojno. Zagovarjal je idejo o enem južnoslovanskem narodu. V znani chicaški izjavi (1917) se je zavzel za politično združitev Jugoslovancev. Z nastankom in razmerami v novi jugoslovanski državi ni bil zadovoljen. Bil je poslanec njene ustavodajne skupščine. Ponovno je odpotoval v ZDA, kjer je živel in deloval vse do konca druge svetovne vojne. Podpiral je jugoslovanski narodnoosvobodilni boj. Kmalu po vrnitvi v domovino je leta 1953 umrl v Ljubljani.

ABSTRACT

*CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF SOCIOLOGICAL THOUGHT IN SLOVENIA
ETBIN KRISTAN (1867-1953)*

Etbin Kristan (1867-1953) was a politician, cultural worker, editor and journalist at home and in the USA. He was a central figure in the Socialist movement in Slovenia before the First World War. He spoke in favour of the idea of a southern Slavic nation. In a well-known statement from Chicago (1917) he spoke in favour of a political union of Yugoslavs. He was not content with the rise of and the conditions in the new Yugoslav country. He was a deputy of its constituent assembly. He returned to the USA, where he lived and worked until the end of the Second World War. He supported the Yugoslav people's war of independence. He died in 1953 in Ljubljana, shortly after his return to his native country.

Etbin Kristan je bil ugledna osebnost političnega in kulturnega življenja na Slovenskem in med Slovenci v ZDA. Bil je politik, pisatelj, urednik, publicist, bleščeč govornik na delavskih shodih, prvi izobraženec v slovenski delavski stranki. Rojen je bil v Ljubljani. Tu je obiskoval gimnazijo, bil je sošolec J. Ev. Kreka. Končal jo je v Zagrebu. Študiral je na kadetnici v Karlovcu in dosegal čin nadporočnika. Vojaško službo je opustil. Najprej je bil novinar v Zagrebu, nato na Dunaju. Tu se je povezal s socialnodemokratskim delavstvom. Deloval je v avstrijski in jugoslovanski socialnodemokratski stranki od njene ustanovitve (1896) do začetka prve svetovne vojne. Bil je član njenega vodstva in njen dejanski voditelj. Leta 1912 je odpotoval na predavateljsko turnejo v ZDA. Po vrnitvi je neposredno pred prvo svetovno vojno ponovno odpotoval v ZDA. Tu se je zavzemal za jugoslovansko federativno republiko. Oblikoval je znano chichaško izjavo (1917), ki se je zavzemala za tako republiko. Po vrnitvi v domovino je bil izvoljen za poslanca v jugoslovansko ustavodajno skupščino, a je že leta 1921 odpotoval v ZDA. Med drugo svetovno vojno je skupaj z L. Adamičem podpiral jugoslovanski narodnoosvobodilni boj. Neposredno pred smrtjo se je vrnil v domovino in leta 1953 umrl v Ljubljani.¹

Človek je družbeno bitje. Od rojstva ga že oblikuje dediščina preteklih rodov in sodobni čas. Z močmi, ki so mu jih dale razmere, vpliva nanje in jih spreminja. Tako smo danes taki, je zapisal Kristan, kakršne so nas napravile današnje razmere, jutri pa bodo razmere take, kakor jih napravimo mi in v teh razmerah bomo sami taki, kakšni bomo nujno morali biti.² O naravi in družbi je Kristan menil, da se neprestano spreminjata. V preteklosti so obstajale najrazličnejše oblike skupnega življenja ljudi (patriarhalna, fevdalna itd.). Izginile so ena za drugo, da je nastal prostor za sedanjo obliko. Tudi ta ne more biti večna. Če bi bilo tako, bi moral obstati svet. Nobena misel se ne bi mogla poroditi v glavi, ki ne tiči v njej, vsaka iznajdba in vsako odkritje bi moralo biti izključeno, ničesar se ne bi naučili, pozabili. Postati bi morali žive mumije, ki ne bi imele druge naloge, kakor varovati, kar je. Hočemo revolucijo, je zapisal Kristan, kajti revolucija je večna neumrljiva, kakor svet. Nastanek zemlje, pognjanje prve kali, ogenj, ki se ga je človek naučil narediti, iznajdba pare in njena uporaba so bile revolucionarne. Če revolucija ne bi podrla fevdalnega absolutizma, bi bila edina pravica meščanstva še danes le ta, da plačuje davke in se klanja plemeniti gospodi, kakor Kitajec mandarinu, naši kmetje bi morali še ponižno tlačaniti. Grof bi poklical na graščino tlačanovo hčerko, če bi mu bila všeč, za par noči. Če je v sedanji družbi sploh kaj svobode, se moramo za to zahvaliti revoluciji, ki jo mnogi preklinjajo.³ Ko razpravljajo socialisti o revoluciji, mislijo na družbene spremembe, ki nastanejo, ko izgine sedanji družbeni red. To bo le ena od mnogih revolucij. Te "socialne revolucije", je zapisal Kristan, ne razumemo kot hipne vstaje, temveč kot veliki zgodovinski prevrat, ki se ne more izvršiti čez noč.⁴ Socializem ima svoje temelje v kritiki zgodovine in sedanje družbe. Brez kritičnega spoznanja kapitalističnega sveta ne bi bilo teorije socializma. Nastala je pri sedanjem tehničnem razvoju iz spoznanja, da sta največja socialna svoboda in neodvisnost mogoči samo tedaj, če ostane družba lastnica vseh produkcijskih sredstev. V sedanjem času ni več

1 Slovenski biografski leksikon, Ljubljana, 1925 - 132, str. 572, Enciklopedija Slovenije, Ljubljana, zv. 6, str. 15, Kristan o svojem življenju, Slovenski poročevalec, 1953, št. 278, Golouh R., Ob krsti E. Kristana, prav tam.

2 Kristan E., Strahovi, Ljubljana, 1908 (Strahovi), str. 26, isti, Nevarni socializem, Ljubljana, 1908 (Nevarni), str. 35.

3 Strahovi, str. 11.

4 Zgodovinski arhiv KPJ, Tom V, Beograd, 1951 (Tom V), str. 100.

potrebno, je zapisal Kristan, da se povsod razvije socializem iz kapitalizma. Če pride moderna kultura med nerazvita ljudstva, se tam lahko razvije družba z vsemi najnovejšimi pridobitvami. V tem primeru bi bilo nesmiselno razvijati liberalni kapitalizem. Družba lahko preskoči prejšnje stadije. Revolucija ni nasprotje razvoju, ampak iz njega izvira.⁵ To najbrž kaže razumeti tako, da pojem revolucije in razvoj nista dve obliki družbenega gibanja, pojem razvoja vključuje tudi pojem revolucije. Ni mogoče, je sklepal Kristan, v sodobnem času prerokovati odločilnega dneva socialne revolucije.⁶ Nikjer ni rečeno, je zapisal Kristan, da more biti revolucija krvava. To pa ne pomeni, da ne bo nobenih hudih bojov. Če bodo sedanji mogotci dovolj razumni, jih res ne bo treba. Če pa bo kaj takih bojov, jih bodo zakrivali oni, ne pa socialisti, ki jim bi bilo najljubše, če bi se prevrat izvršil povsem mirno, še brez pretepa in kreganja. Socialna demokracija, je zapisal Kristan, hoče doseči socializem, hoče priboriti delavskemu ljudstvu politično moč z namenom, da si osvoji delovna sredstva. Ta so najmočnejši faktor družbenega reda. Od njih je odvisno delo, od tega užitki. Posest delovnih sredstev odloča, kdo sme delati, koliko mora in sme delati ali more uživati delovno ljudstvo.⁷ Za sedanje stanje so krive razmere. Ne zanima nas "kdo", ampak "kaj" je krivo, je zapisal Kristan, da nismo srečni. Menijo, da morajo biti kapitalisti lastniki produkcijskih sredstev, ker je bilo od nekdaj tako. Nekoč je bil lastnik produkcijskih sredstev tisti, ki jih je izdelal. Tisočletja je bil kamen, je nadaljeval Kristan, najvažnejša snov za izdelovanje orodij. Spomin na njegovo znamenitost se je dolgo ohranil. Židje, na primer, so smeli pri neki verski ceremoniji rabiti samo kameni nož, ko so že davno znali obdelovati kovine. Pameten človek ne želi, da bi se vrnil časi, ko so ljudje živeli v brlogih. Tudi po časih nomadov ne vzdihujemo. Danes imamo moderna delovna sredstva.⁸ Njihovo razvitost je imel Kristan za pogoj socialistične preobrazbe družbe.

Socializem hoče urediti razmere med ljudmi, je zapisal Kristan, kako je v določenem času najbolj mogoče. Zavračal je sodbe, da je socializem za enakost vseh ljudi. Poudaril je, da so ljudje neenaki po telesnih in duševnih lastnostih. Neenakost med ljudmi je dvojna: prirodna in socialna, pravzaprav gospodarska. Največji nasprotnik prirodne neenakosti je sedanji gospodarski red, ki postavlja že ob rojstvu ljudi v neenake lastninske razmere. Ta red žene liberalni nauk o svobodnem razvoju vsake moči naravnost v absurdnost, ker vklepa vse moči v službo kapitala in daje svobodo ukrepov le lastniku kapitala. V takih razmerah človek, ki nima denarja, lastninske pravice do obsežnih zemljišč, graščin, tovarn, ne more razviti svojih sposobnosti in uveljaviti svoje prirodne neenakosti. Socialna neenakosti jo razveljavlja. Zato je treba odpraviti gmotno aprioristično neenakost in socialni red, ki ji daje podlago. Ne enakost, ampak enakopravnost je potrebna, da se lahko razvijejo vse moči v enaki svobodi.⁹ Enakopravnost so prazne besede, če ta ni gospodarsko lastninska. Beračeva enakopravnost ni nikoli enaka milijonarjevim. Bogatin ima pravico uživati vse, kar ustvarjata človeški um in roka. Revežu je to onemogočeno. Tudi otrok ne more poslati v šole. Taka enakopravnost ni le v škodo posamezniku, ampak celoti, ker so mnoge zmožnosti, ki bi lahko rodile sadove, potlačene. Človek ima prirojeno potrebo po delu. Zato je delo, je sodil Kristan, posledica dvojnega vzroka: človeške gibčnosti in njegovih potreb. S to mislijo je zavračal mnenje, da človek dela zaradi dobička in bogastva. Delo za pridobitev bogastva ni

5 Tom V, str. 99 - 100.

6 Tom V, str. 101.

7 Strahovi, str. 46.

8 Strahovi, str. 38.

9 Nevarni, str. 8 - 12.

prvotno, temveč šele posledica razmer. Če ljudje danes delajo, da bi obogateli, se godi tako zato, ker vidijo, da daje bogastvo vsemogočnost, njegovo pomanjkanje pa trajno nevarnost bede in pogina. Dandanašnji bogastvo ni le posledica dela, ampak tudi spekulativnosti, predrznosti, goljufige, izrabljanja politične moči itd. Bogastvo bo ostalo tudi v socialistični družbi privlačna moč za delo, ker bogastvo ne bo izginilo, temveč se bo povečalo. Splošno bo in bo koristilo vsem.¹⁰ V tej družbi se bo izpolnil nauk krščanstva, ki ne velja za sedanje kristjane: kdor ne dela, naj tudi ne je. Če bo nadzor neizogiben za preprečevanje lenobe, tedaj tudi tega ne bo manjkalo, je dodal Kristan. Ta nadzor bo splošen. Sodelavci ne bodo trpeli lenuharjenja tovarišev, da bi bili sami prikrajšani. Ker bodo v socialistični družbi enake pravice in dolžnosti, bo moral vsak zdrav in sposoben človek za delo (razen nesposobnih, otrok, starcev) delati za splošnost - in seveda za sebe - kolikor bo zahtevala sorazmerna razdelitev dela. Zato bo morala družba zadostiti vsem enako. Vsak bo moral imeti minimalno zadoščenje telesnih in duševnih potreb, ki se bodo skupno določile. Tega minimalnega dela, ki ga bo, je dodal Kristan, morel opraviti vsak v svojem okviru, ne bo mnogo, ker bo delo racionalno, produkcija urejena za potrebe, ne za spekulacije.¹¹ Poleg tega obveznega dela, bo ostalo svobodno delo vsem, ki bodo imeli več zmožnosti. Nobenemu Edisonu, Rodinu itd. ne bo prepovedano delo. Ljudje, ki bodo ustvarili več, bodo lahko dobili več kakor minimalno plačo. Družba bo nagradila tiste, ki bodo več ustvarili. Tako življenje v socializmu ne bo kasarniško in uniformirano, kakor sodijo nekateri, ampak pestro, zanimivo, veselo. V socializmu se bo lahko osebnost svobodno razvila. Kapitalistične gospodarske razmere to preprečujejo. V sodobni družbi, je zapisal Kristan, se že v ljudski šoli začne uniformiranje in kaserniranje človeških duš. Metoda je utemeljena v kapitalističnem sistemu, v katerem šola nima namena vzgojati močnih individualnosti, temveč "dobre državljanje" in "porabne delavce". Vzgoja jih za red, ker je osebnost sama po sebi nevarna, kajti v individualnosti je vedno nekaj revolucionarnega. Osebnost je kapitalizem zasužnjil. Vpregel jo je v službo molohu denarju, najsurovejšemu materializmu. Uničiti je ni mogoče, dokler človek živi. Vsak človek je, je menil Kristan, individuuum zase. Zavračal pa je teorijo absolutnega individualizma. Tudi absolutne svobode ni, je dodal.¹²

Kapitalizem s tehničnim razvojem, z velikimi tovarnami in mrežo železnic, je zapisal Kristan, je izkopal strugo narodni ideji. Potreboval je nove oblike. Glavni protagonisti narodne ideje so bili sinovi buržoazije. Vzporedno z narodno idejo je korakal liberalizem. Identična sta bila. Kar je sovražilo liberalizem, je nasprotovalo tudi nacionalizmu.¹³ Jezik je karakteristično znamenje za določitev narodnosti. Umevno nam je, je zapisal, da je narodno vprašanje jezikovno vprašanje. Jezik je najeminentnejše sredstvo kulture, je prvotno in veljavno prometno sredstvo. V tem tiči njegov ogromni pomen. Svojo nalogo izvršuje tem lažje, čim bolj je razširjen, čim večja je skupina, ki se ga lahko poslužuje, čim bogatejša more biti literatura, ki jo lahko ustvari.¹⁴

Narodno vprašanje, je sodil Kristan, ima v sodobni politiki, zlasti v Avsto-Ogrski državi, zelo veliko vlogo. Posebno pri Slovencih se okrog njega navidezno vse suče. O malokateri stvari je toliko neznanja, kakor o narodnosti. Tudi politično delo o narodnem vprašanju je večinoma diletantsko. Najprej je treba poznati dejanske razmere. Znano je, je

10 Nevarni, str. 15 - 20.

11 Nevarni, str. 21 - 23.

12 Nevarni, str. 37 - 38.

13 Tom V, str. 190.

14 Tom V, str. 144 - 145.

zapisal Kristan, da je avstrijska narodnostna statistika precej nezanesljiva. Ljudsko štetje ne upošteva materinega, ampak registrira "občevalni jezik". To je slabo predvsem za manjše narode. Slovenec mora v tujem mestu občevati v tujem jeziku. Tudi gospodarske razmere silijo ne le posameznika, ampak cele skupine, da navedejo občevalni jezik po želji gospodarsko močnejšega, navadno delodajalca. Tako tudi v primeru, če se ljudje preselijo z dežele v meseto, kjer je gospodar tujec. Ta terja od delojemalcev, da naznanijo njegov jezik kot občevalni. Zaradi tega ni mogoče sestaviti natančnega pregleda o gibanju prebivalstva v Avstriji, ker primanjkuje strogo zanesljivih podatkov. Statistiki so na osnovi uradnega štetja, je dodal Kristan, morali po določenih ključnih oceniti razvoj posameznih narodov v Avstriji. Teh podatkov se je poslužil tudi Kristan. Zapisal je, da je število Slovanov v avstrijskem delu Avstroogrske monarhije absolutno in relativno napredovalo. Število Slovencev se je v petdesetih letih povečalo (za 120.000), razmerje do drugih narodov pa se je trajno slabšalo (od 6,1 do 4,65%). Nato je ta razvoj prikazal po posameznih pokrajinah in sklenil, da "ta slika nikakor ni vesela".¹⁵ Za spoznanje naroda pa ni dovolj, je nadaljeval Kristan, če poznamo njegovo absolutno število in številčni razvoj. Njegov položaj, razmerje do drugih narodov, njegov pomen in življenje bomo šele tedaj razumeli, če poznamo njegovo socialno strukturo.¹⁶ Gospodarska moč je tudi vir politične moči in samo narodi, ki znajo priti v prve vrste narodnega gospodarstva, si lahko pribore tudi politične veljave, da narodno uspešno tekmujejo z drugimi narodi.¹⁷ Pri prikazovanju socialne strukture se je Kristan ponovno poslužil podatkov iz ljudskega štetja. Zapisal je, da socialna struktura kaže, da Slovencev ne moremo prišteti h "gosposkim narodom". Že pri lastništvu stanovanj se kaže proletarski značaj slovenskega naroda.¹⁸ Med Slovenci je tudi največ gospodarsko odvisnih oseb. Prevladuje poljedelstvo (74,4%), ki je nad povprečno avstrijsko agrarno kvoto z majhno zemljiško posestjo, itd.

Slovenski narod ni le maloštevilen, je zapisal Kristan, ampak je tudi politično in gospodarsko razkosan. Slovenci živijo v treh državah, v Cislajtaciji pa so razdeljeni na "kronovine". To jih slabi, da nikjer ne ostane dovolj močno jedro, ki bi razvijalo kulturo ne le zase, ampak tudi za ostale narodne dele. Sodobno središče Slovencev je Kranjska, a je prebivalcev komaj za večje mesto. Velike narode državna raztrganost ne prizadene. Nemci v "rajhu" so sami močan dejavnik za narodnostni razvoj vseh pripadnikov naroda, kjerkoli ti živijo. Nemška knjiga ali časopis sta Nemcem tudi v Rusiji ali južni Afriki dostopna. Glavno je, da lahko izhajajo knjige, pošta jih kamorkoli dostavi. Tako maloštevilen narod, kakor je slovenski, more, če hoče imeti svoje narodno življenje, zbrati za kulturo vse svoje ude, ker je tedaj komaj dovolj močan za samostojno ustvarjanje.¹⁹ Za Slovence bi bil dobiček, če bi bili avstrijski Slovenci združeni, da bi lahko duševno moč producirali in oddajali svoje plodove izvenavstrijskim rojakom. Kdor sanja Veliko Slovenijo, je zapisal Kristan, z beneško in ogrsko provinco, je sanjar. Vedeti se mora, kaj je stvarno mogoče, in to mora biti cilj praktičnega dela. Teh Slovencev ni mogoče pridružiti kakršnemkoli političnemu ali državnemu slovenskemu telesu. Zaradi par tisoč beneških Slovencev ne bo vojne med Avstijo in Italijo.²⁰

15 K(ristan) E., Narodno vprašanje in Slovenci, Ljubljana, 1908 (Narodno), str. 14.

16 Narodno, str. 17.

17 Narodno, str. 21.

18 Narodno, str. 18.

19 Narodno, str. 33.

20 Narodno, str. 33 - 34.

Narodno vprašanje v Avstiji je splošen problem. Mnogo načrtov je, je zapisal Kristan, po katerih naj bi se rešilo. Rešiti se mora, ker razmere, ki neprestano izsiljujejo boje, ne morejo biti trajne. Zaradi njih trpi prizadevanje za skupne interese vseh narodov in vsakega posebej. Pravičnost terja rešitev narodnega vprašanja tako, da bodo imeli vsi narodi enake pravice in svobodo in vsak narod osnovo za razvoj. Nemci v Avstiji so centralisti. Take razmere so v poliglotski državi pritrinadne, germanizatorične. Njihovemu opravičilu, da mora biti v državi enoten jezik, nasprotujejo razmere v Švici, kjer je več jezikov enakopravnih. Podobno stališče, čeprav navidezno nasprotno, zagovarjajo češke (državno pravo) in poljske (avtonomija) meščanske stranke. Oboji koprne po "svoji" državi, kar pa ne bi bila rešitev za druge narode, ki tam živijo. S stališča pravičnosti in slovenskih interesov, je sklenil Kristan, je edino n a r o d n a a v t o n o m i j a priporočljiva in umestna.²¹

Slovenski narod je, je zapisal Kristan, v gospodarskem pogledu znatno zaostal za drugimi narodi avstrijske države, zlasti nemškim in češkim. Industrija je slabo razvita. Njena razvitost v času kapitalističnega gospodarstva je usodna za vsako človeško skupnost. Poljedelstvo na določenem prostoru lahko redi precej omejeno število ljudi. Industrijski narodi pa se množijo, njihovo prebivalstvo se zgoščuje. Zato se ljudje izseljujejo tam, kjer je industrijski razvoj zaostal. Tako je tudi na Slovenskem. Industrija ustvarja večje bogastvo kakor poljedelstvo. To in koncentracij industrijskega prebivalstva pospešuje kulturo, poljedelske razmere jo ovirajo. Rastejo obljudena središča, kjer se lahko snuje in razvija šolstvo, znanstveni in umetniški zavodi, čitalnice, knjižnice, gledališča. Zato je za vsak narod industrializacija nujna, posebno za maloštevilni narod. Biti mora pomembna točka narodne politike. Brez nje mora v kapitalističnem svetu majhen narod prej ali slej poginiti.²²

Kristan je o narodnem vprašanju razpravljala tudi na jugoslovanski socialno demokratični konferenci v Ljubljani 1907. Na tej konferenci so sprejeli tudi znano "tivolsko" resolucijo. Njen sooblikovalec je bil Kristan. V uvodnem poročilu na konferenci je povedal, da so jugoslovanski narodi vsak zase popolnoma nesposobni za kulturno življenje, dokler ne bodo narodno združeni. Slovenci nismo samostojen narod, ampak odlomek še nekonsolidiranega naroda. Kot narodni individuuum lahko pričakujem smrt. To je utemeljeval s potujčevanjem, sami ne bi mogli razviti strokovnega in znanstvenega jezika, stroški za izdajo knjig bi bili previsoki, petkrat višji kot pri drugih narodih (Čehi, Nemci, Francozi).²³ Tudi tivolska resolucija se je zavzemala za "enoten jugoslovanski narod in narodno avtonomijo. Narodna avtonomija pomeni tako preobrazbo Avstro-Ogrske, da bo na enotnem gospodarskem ozemlju vsakemu narodu brez ozira na zgodovinske meje zajamčena enotnost, samostojnost in samouprava v vseh narodno - kulturnih zadevah".²⁴ Kristan je poudarjal, da je on in ne dr. Renner prvi zagovarjal program narodne ali personalne avtonomije. Tak program je najprej objavil v praški reviji "Akademie", ki je začela izhajati leta 1896. Uperjen je bil proti programu avstrijske socialne demokracije, ki se je zavzemal za teritorialno načelo, narodnostno avtonomna ozemlja.²⁵ Kristan je program narodne avtonomije zagovarjal, ker je sodil, da je to pot do narodne enakopravnosti, ki je stržen narodnega vprašanja. S programom teritorialne avtonomije, je menil, se ustvarjajo narodne manjšine. To pa ne vodi do narodne enakopravnosti. Tudi fluktuacije prebivalstva še dolgo ne bodo prenehale, je zapisal Kristan, zato se bodo

21 Narodno, str. 36.

22 Narodno, str. 41, 27 - 31.

23 Tom V, str. 197 - 198, str. 143.

24 Tom V, str. 201 - 202.

25 Tom V, str. 65, 66, 92.

čez nekaj časa narodnostna ozemlja spremenila. Potrebna bo nova teritorialna razdelitev.²⁶ Kristan je bil pobudnik in avtor znane chicaške izjave leta 1917 v ZDA. Ta izjava je nastala, je zapisal, po padcu carskega despotizma, ki je svet rešil ene najnevarnejših avtokratičnih sil. Slovenski narod je, je zapisal, etnološki del Jugoslovanov. Znanstveno in ne politično vprašanje je, je nadaljeval, če smo Jugoslovani en ali štirje narodi (Slovenci, Hrvati, Srbi, Bolgari). Dejstvo je, je sklepal, da so Jugoslovani po krvi in jeziku tako sorodni kakor enoten narod, ki se deli po narečjih. Zgodovinska usoda je posameznim delom določila ločen razvoj. Iz tega se je porodila tudi specifična plemenska zavest vsakega dela. Med Jugoslovani ni večje jezikovne razlike, je sklepal Kristan, kakor med nemškimi, italijanskimi in drugimi dialekti. Vsak del ima svojo literaturo, posebne kulturne barve, šege, tradicije.²⁷ Morda se res zdi, da je Kristan v omenjeni izjavi omilil stališče o jugoslovanskem narodu, ker je zapisal, da je to znanstveno vprašanje in se ga ne da politično rešiti. Tako stališče je zagovarjal pred in po omenjeni izjavi. Klub socialističnih poslancev se je v izjavi, ki jo je podal v jugoslovanski ustavodajni skupščini, izjavil v prid "narodnega edinstva". Kristan je bil član kluba. Kakšno je bilo poznejše Kristanovo stališče, bo treba še raziskati. Zgodovinski razvoj je zavrnil idejo o jugoslovanskem narodu in jeziku. Tudi ideja o narodni avtonomiji ni bila uresničena. Dodati pa kaže, da omenjena ideja o narodu in jeziku ni bila osamljena. Zgovarjali so jo ljudje različnih idejnih in političnih usmeritev v začetku našega stoletja in pozneje. Zavzemali so se podobno kot Kristan za popolno združitev Jugoslovanov ne glede na različnost imena, vere, pisave in dialektov ali jezikov. Podobno kot Kristan, so sodili, da je med sorodnimi jugoslovanskimi jeziki toliko prehodov, da je marsikje težko določiti stroge meje in strogo pripadnost narodnih skupin (Zagorje, Bela Krajina itd.).²⁸ Hkrati pa ni mogoče prezreti mnogih, tudi Kristanovih prijateljev in sodelavcev, ki so idejo o jugoslovanskem narodu zavračali. Med njimi je bil najbrž najodločnejši Ivan Cankar.

Omenil sem, da se je Kristan pred prvo svetovno vojno zavzemal za narodno združitev Jugoslovanov. V omenjeni chicaški izjavi pa tudi za politično združitev. Pri tej združitvi naj bi vsak del ohranil avtonomnost v vseh rečeh, ki niso po svoji naravi vsem skupne. Realizacija te ideje je mogoča, je zapisal, v jugoslovanski federativni republiki. Zedinjenje se ne more izvršiti v nobeni sedaj obstoječi državi, ker so si njihovi interesi preveč nasprotni. Tako "zedinjenje" ne bi bilo nič drugega kakor aneksija. Ustanovljena mora biti nova tvorba, v katero vstopajo vsi deli po svoji svobodni volji. Ustanavljanje nove monarhije v času, ko se rušijo stare, bi bilo smešno - žalostno nasprotje z duhom časa, z zmagujočo svetovno demokracijo in lastnimi potrebami Jugoslovanov. Federativna organizacija države naj vsak del zavaruje centralističnega zatiranja ali pritiska drugih delov, hodoče tesnejše združenje pa prepusti svobodnemu razvoju. Razen tega zahtevamo, je zapisal Kristan, vse pravice ustavnega demokratičnega življenja, zlasti splošno, enako tajno in proporcionalno volilno pravico brez ozira na spol za vse politične in administrativne zastope, narodni referendum in iniciativo, odgovornost vseh javnih funkcionarjev, javno izvrševanje zunanje politike, popolno svobodo vseh državljanov, besede, tiska, pouka, vesti, nevtralnost vseh oblasti v razrednih bojih.²⁹ Vsebinska omenjena izjava je bila v marsičem v nasprotju z nastankom Kraljevine SHS in razmerami v njej. Kristan je menil, da jo je ustvarila zgodovinska potreba. Združitev je izvirala iz narodne volje. V velikem delu je do nje prišlo kot presenečenje. Tudi

26 Tom V, str. 66.

27 Tom V, str. 288.

28 Tom V, str. 142, 201.

29 Tom V, str. 29.

konec vojne je bil za široke kroge presenetljiv. Pred vojno se je Jugoslavija zdela kot lepa utopija, je zapisal, ki jo bodo nekoč dosegli naši potomci. Resnih priprav za družitev ni bilo in jih ni moglo biti. Narod je bil nepripravljen. Do združitve je prišlo po strašni destruktivni vojni, ki je zlasti v naših krajih zapustila razvaline in bedo.³⁰ K neurejenosti razmer v novi državi je prispevalo tudi odlašanje s sprejetjem ustave. Jugoslavije jo je dobila kot zadnja novonastala država po vojni. Kristan je zapisal, da kot socialist, v nasprotju z liberalno buržoazijo, ne veruje v fatalistično moč zakonov. Vsaka ustava ima svojo veljavo, je sodil, je pa relativna in nima toliko moči, kolikor ji jo pripisujejo ustavotvorci.³¹ Pogoj za urejanje razmer pa vsekakor je in sčasoma so nujne njene spremembe. Zato se ustavno vprašanje, je sklenil Kristan, ne more vzeti z dnevnega reda. Krivdo za sprejeto ustavo, ki po njegovi sodbi ni bila dobra v meščansko demokratičnem smislu, je pripisal tudi opoziciji, ki ni sodelovala v ustavodajni skupščini. Za vlado, ki si ni znala ustvariti ustrezne politične podpore in se je morala povezati z najbolj reakcionarnimi elementi v državi (muslimani), je sodil, da je bila meščanska, ker je ljudstvo tako izvolilo. Tudi taka bi lahko spoznala neizogiben družbeni razvoj in bi svojo politiko uravnavala tako, da ne bi delala nepotrebnih ovir "tistemu delu, ki pripravlja bodočnost in razredu, katerega zgodovinska naloga je to delo in njega končna izvršitev".³² Ob tem pa je Kristan pripomnil, da tudi v najbolj razvitih kapitalističnih deželah vlade niso napeljevale prakse v to smer, čeprav so mnoge naglašale prijateljstvo do delavcev.

Socialistični klub v ustavodajni skupščini, njegov član je bil tudi Kristan, je glasoval proti ustavnemu načrtu za prvo jugoslovansko ustavo, ki je bil sprejet kot vidovdanska ustava. Klub je pred glasovanjem izjavil, da bo glasoval proti, ker se socialna demokracija zavzema za emancipacijo delavskega razreda, ki se lahko uresniči le z zamenjavo sedanjega kapitalističnega družbenega reda s socialistično ureditvijo. Ustavni predlog "niti kot instrument sedanjega družbenega reda, ki ga delavski razred ne more izpremeniti, dokler nima za to dovolj moči in dokler se ne izpolnijo, zlasti gospodarski pogoji, ne zadostuje potrebam delavskega razreda". Ob tem so poslanci zapisali, da njihovo nasprotovanje ustavnemu predlogu ni "demonstracija proti narodnemu edinstvu", ker je to "eden velikih pogojev za uresničenje naših ciljev".³³

K tej izjavi sta Kristan in Gjonović dodala ločeno mnenje. Bila sta proti monarhiji in smrtni kazni. Sodila sta, da je le ta ostanek barbarstva. S smrtno kaznijo je povezano prepričanje, da se s kaznijo vrši maščevanje. Zagovarjala sta ločitev Cerkve od države. Najodločneje sta odklanjala verski pouk v šoli. Bila sta proti omejevanju svobode tiska itd. Naš gospodarski razvoj ni bil tak, sta zapisala, da bi se mogla izvršiti popolna socializacija proizvodnje. Zdrav gospodarski razvoj zahteva, sta nadaljevala, da se omogoči delavcem večji vpliv na podjetja, v katera vlagajo svojo moč, da se napravi kraj kapitalističnemu absolutizmu in da se delavci bolje seznanijo z vsem produktivnim in sploh gospodarskim procesom in tako pripravijo za naloge, ki jih bodo morali izpolnjevati v bodočnosti. Avtorja nista bila zadovoljna z določbami o agrarnem vprašanju, sodiščih, vojski itd. Zavzemala sta se za volilno pravico obeh spolov itd.³⁴

Kristan je v svojih spisih zavračal liberalizem in klerikalizem, tudi Bernsteina.³⁵ O strankah je sodil, da imajo podlago v gospodarskih razmerah in ne v duševnih prepričanjih.

30 E. Kristan, Ustava in socialisti, Naši zapiski (NZ), 1922, str. 25 - 26.

31 NZ, 1921, str. 164.

32 NZ, 1922, str. 25.

33 NZ, 1922, str. 74 - 75.

34 K(ristan) E., Naša stališča do važnejših ustavnih določb, NZ, 1922, str. 89 sl.

35 Tom V, str. 127.

Klerikalizem se žene za cilje, je zapisal, ki nimajo nobene zveze z onim svetom, temveč so čisto zemeljski. Če bi mislila cerkvena hierarhija le na zveličanje duš, ne bi mogli govoriti o klerikalizmu. Menil je, da imajo duhovniki, kakor vsi drugi ljudje, pravico sodelovati v posvetnem življenju. Vsi pa so združeni v svoji stranki, torej imajo posebne namene. Sodil je, da je bilo krščanstvo napredek v primeri z barbarskimi verami. Cerkev je storila tudi kaj dobrega, a ji ni mogoče spregledati slabega. Ko je prišla do moči, je sama začela preganjati drugače misleče ljudi prav tako brezsrčno, kakor so nekoč rimski cesarji preganjali kristjane.³⁶ Krščanstvo je bilo dolgo vera ubogih. Prvi kristjani so bili komunisti, je sodil Kristan, ki so živeli v enakosti. Med laiki in duhovniki ni bilo razlik. Socialno bratstvo je bilo jedro krščanstva. To je pozneje izginilo brez sledu. Cerkev se je povezala z mogotci. Z njimi je sklenila podporo in obrambo. Od časa, ko je v starem Rimu postala državna cerkev, je njena moč naraščala in pozneje dosegla največjo moč na zemlji. Godilo se je tako, kakor je ukazovala. Največjo moč je imela v srednjem veku. Pregarjala ni le drugače misleče, ampak tudi svoje, če so se zamerili temu ali onemu inkvizitorju. Krščanska vera od inkvizicije in rimske oz. papeške aristokracije ni imela nobenega dobička.³⁷ Kristan se je zavzemal, da cerkev omeji svoje delovanje na versko področje. Nasprotoval je njenemu poseganju v šolo. Priznaval je njene šolske zasluge v preteklosti. Zapisal je, da posamezne stroke oz. poklici terjajo specializacijo. Vsak del strok terja temeljite nauke. Duhovniški poklic je eden izmed poklicev, ki jih ne usposablja za učiteljski poklic. Laiki v cerkvi ne berejo maše. Tako tudi duhovniki v šoli ne morejo učiti. Duhovnik ima posebno vzgojo, je nadaljeval Kristan, ki ga je namenila posebnim ciljem. On gleda svet skozi svoja, recimo, verska očala. Zlasti katoliški duhovnik ima v tem oziru zelo ozke meje. Verjeti mora, kar uči vera in cerkev. Zato se bo neštetokrat znašel pred vprašanjem, ali naj uči otroke tako, kakor pravi vera, ali kakor dokazuje znanost. Če bo dosleden, bo moral v vseh ozirih učiti v smislu vere in zatajevati znanost povsod, kjer je ta z vero v navzkrižju. Otroci potrebujejo znanstvena spoznanja za življenje v tekmovanju z naprednimi, izobraženimi narodi. V nekaterih poklicih, je menil Kristan, so verski in splošni nazoni res nekoliko podrejeni. Mnogo pa je poklicev, ki so sami po sebi v najtesnejši zvezi s svetovnim nazorom. Spraševal pa se je, kako naj človek postane imeniten tehnik, če mu šola ne da potrebnih duševnih pripomočkov, ker ga zaradi svojih ciljev sili v ozek krog klerikalnih nazorov. Svoje razmišljanje pa je sklenil, da naj cerkev pusti šolo pri miru.³⁸

Sodobna katoliška cerkev, je zapisal Kristan, je organizirana hierarhično, ima velikanska bogastva in kapitalistične dohodke. Kupčija med njo in kapitalizmom je že davno sklenjena. Kapitalizem daje cerkvi sredstva za gosposko življenje, cerkev pa mu daje oblast nad dušami.³⁹ Ta ima sedanji družbeni red za nedotakljiv, ker je po božji milosti in modrosti tak, kakršen je. Ne pove pa, zakaj je tak in zakaj so bili prejšnji odpravljani. Vsaj velik del sedanjih strahot, je menil Kristan, trpljenje, naša beda, pomanjkanje naših žena, muke naših otrok, so po človeški volji. Po volji onih, ki imajo materialno oblast. Če je vse po božjo volji, kakor pravijo, smo po božji volji nezadovoljni, "puntarji", "prekucuhi", socialisti, brezverci.⁴⁰

Kristan je večkrat omenjal protestantizem, posebej pa je pisal o njem ob štiristoti obletnici rojstva P. Trubarja. To je bila ena od razprav tistega časa o utemeljitelju

36 Liberatus (=Kristan E.), V dobi klerikalizma, Ljubljana, 1908 (Kristan), str. 28, 33.

37 Kristan, str. 36.

38 Kristan, str. 44.

39 Kristan, str. 56.

40 Kristan, str. 61.

protestantizma na Slovenskem. Zapisali so različne sodbe o njegovem življenju in delu. Kristan je sodil, da se je v štiristo letih mnogo spremenilo. Če bi bil Trubar še živ, bi se takšen, kakršen je bil ponovno bojeval za slovensko ljudstvo. Puntar bi bil med nami puntarji, je sklenil Kristan, med socialisti, ki se bojujejo za ljudstvo, kakor se je on bojeval.⁴¹

41 K(ristan) E., Primož Trubar in slovensko ljudstvo, Kranj, 1908.